

Universal Journal of History and Culture

Vol. 1, No. 2, 189-202, 2019

Research Article

ISSN: 2667-8179



Boşnak Edebiyatı ve Kimliği, Küresel Medeniyetin Etkisinin Altında

Vedad Spahić^a, Mirza Bašić^{b*}

^a Tuzla Üniversitesi, Boşnak Dili ve Edebiyatı Bölümü, Tuzla, Bosna Hersek

^b Zenitsa Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Zenitsa, Bosna Hersek

^a vedadspahictz@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7614-1438>

^{b*} **Corresponding author:** basicmirza99@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7898-4757>

Received: 06 August 2019, **Accepted:** 13 October 2019, **Online:** 30 October 2019

Özet

Bu çalışmada kimliğe yönelik anti-özcü yaklaşıma dayanılarak küreselleşme sürecinde Boşnak edebiyatının yeri incelenmektedir. Kaleydoskop metaforu kullanılarak kimlik gelişiminin yapılandırma biçimi açıklanmaktadır. Böyle hayalî bir çerçeve içerisinde kişisel kimliğin ve yaşam tarzlarının seçilmesine izin verilmektedir. Fakat, kişisel kimliğin ve yaşam tarzının oluşturulmasında tarihsel ve sosyal çevrenin ve çevre-insan arasındaki etkileşimin önemi azaltılmamaktadır. Edebiyat, anlam tartışmalarının yapıldığı bir alan olarak nitelendirilmektedir. Edebiyat tarihin simgesidir. Ama aynı zamanda edebiyat tarihe karşı bir direniştir. Geçmişte olduğu gibi gelecekte de edebiyat Boşnak / Bosna Hersekli kimlik kaleydoskopunun renkleri ve çizgilerini çizip onu bir dereceye kadar yeniden tasarlayacaktır. Bu hipotezlerin ispatlanması için, kültürel kimlik konusunu de ele alan çağdaş teoriler kullanılarak Boşnak yazarların modern ve seçkin eserleri incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Boşnak Edebiyatı, Kültürel Kimlik, Anti-Özcülük, Küreselleşme, Kaleydoskop

Bosniak Literature and Identity Facing Temptations of Contemporary Global Civilization

Abstract

Having taken the anti-existentialist concept of identity into consideration this paper discusses the status of Bosniak literature facing temptations of contemporary global civilization. The identity reconfiguration model is described using the kaleidoscope metaphor. Such an imaginary set leaves space for the personal choice of identities and lifestyles, not diminishing the significance of the historical and social environment and interaction with the surroundings in their construction. Literature has remained the only place where the battle of meaning is lead; it has been a symbol of history, but also a sign of resistance to history. As it did in the past, it will similarly recreate and, to some extent, redesign this arrangement of colours and forms of a Bosniak / Bosnian identity kaleidoscope. In order to confirm these hypotheses recent and canonical works of Bosniak writers have been analysed as well as recent theoretical insights into the phenomenon of cultural identity.

Keywords: Bosniak Literature, Cultural Identity, Anti-Existentialism, Globalization, Kaleidoscope

Modern dünyanın bütünleştirme ve kültürleşme sürecinde akıcı kimlikler ve pek az gerçek iletişimi kapsayan değişken insan ilişkileri ön plana çıkmaktadır. Boşnak edebiyatı ve kültürel Boşnak kimliğini dikkate alarak, küresel medeniyetten etkilenen bu fenomenlerin getirdiği soruları yanıtlamaya çalışacağız. Gelecek, geçmişte yaşanan tramva olayları ve mücadeleleri vurgulayacak milli kimliği doğurmayı başaracak mı (geçmişte olup bitenler ve günümüzde de Boşnaklar tarafından vazgeçilmeyen unutkanlık hâli dikkate alınırsa böyle bir toplumsal gelişmeye inanmak çok zordur)? Böyle bir toplumsal gelişme, kimliğin oluşturulmasına yönelik küresel baskıların altında oluşturulabilecek mi? Böyle bir toplumsal gelişme, farklılıkları zorunlu ve kalıcı olarak kabul etmiş gibi gözüktüğü halde farklı kimliklerin, tüm farklılıkları ve bu farklılıkları taşıyanları kapsayan büyük ve küresel kimliklerin varlığını engelleyecek kadar önemli olmadığı düşüncesinin oluşturulmasında ısrar eden küresel siyasetin etkisinin altında oluşturulabilecek mi? Boşnak kimliği, seçme hakkı ile küresel kimliğin üyeliğinin sağladığı güvenlik arasında nereye yerleşecek? Boşnak kimliği, hem kişiliğin hem de topluluğun varlığının ihtiyaç duyduğu bu iki çelişik anlayış arasında nereye yerleşecek? “Küçükler“ ve “taşralı kimlikler“in merkezi kimliğin kurallarına ve ihtiyaçlarına uymasında ısrar eden geç kapitalizmde olduğu gibi kimliğe yönelik seçme hakkı ve kültürel farklılıkları sadece sözlü olarak kabul eden küresel çokkültürlülüğün (bu anlayış, larpurlatizme dayanan ve farklılıkları modern dünyanın en önemli özelliklerinden biri olarak nitelendiren felsefe düşüncesinin en iyi örneklerinden biridir) etkisiyle bu soruların yanıtları “felce uğrayacak

mı“? Çelişik anlayışları kapsayan çokkültürlülükte “...herhangi bir kişiliğe sahip olabilirsin, herhangi bir etnik grubun ‘çocuğu’ ya da uyesi olabilirsin, eş cinsel ya da ekoloji sevdalısı olabilirsin. Fakat bu kurallar, varoluşun temeli olan maddi değerleri kapsamayan alanlarda geçerlidir“ (Paić, 2005, 34). Daha doğrusu, etnik farklılıkları değil, kimlik ve güç farklılıklarını yansıtan çokkültürlülük “‘Başkasını’ bir getonun ya da bir ekoparkın vatandaşı olarak kabul eden bir anlayıştır... ‘Başkasına’, kültürel farklılıklara ve hoşgörüyü yönelik anlayış, bin farklı çiçeğin açtığı bahçeye dönüşür. Fakat, yeni küresel bahçede ‘Baş Bahçıvan’ın kim olduğu bilinmeli!“ (Paić, 2005, 96-97).

Seçme hakkı ve farklı seçenekler küresel çağın hayalî ideolojisinin temelidir. “Sözde“ seçme hakkı kapsamında “istediğin kişiliğe sahip olmak“, kimlik şiirinin kabul belgesine benzetilmektedir. Faruk Šehić (Faruk Şehiç) *Varoluşun Dayanılmaz Kolaylığı (Nepodnošljiva lakoća postojanja)* adlı şiirinde yerel alanları bölgesel ve küresel alanlara bağlayan dikey birleşmeleri eleştirerek bu konuyu ele almaktadır. *Varoluşun Dayanılmaz Kolaylığı* şiirinde ele alınan küresel kimlik siyasetinin eleştirilmesi amacıyla kullanılan performatif-kavramsal eleştiriler ve alaycı sözler yıkıcı sözler değil, işleyen bir sistemi “sembolik olarak“ eleştiren sembolik sözlerdir. Michael Hardt ve Antonio Negri’nin *İmparatorluk* adlı eserinde ifade ettikleri gibi “küreselleşme sürecinde kültürün herhangi bir durumu değiştirecek kadar önemi ve gücü yoktur. Kültür, sözlü olarak övülen ve ön plana çıkarılan bireysel özgürlüğü kısmen kabul eden küresel düzenin bir parçasıdır“.¹

Erste Bankasındaki aynanın karşısında durdum

Yüzümden öğrendim

Yorgun, yıpranmış, monoton ve biraz endişeli bir yüz

Yüzüm duygularımı şekilendirmek isteyen kapitalizm ideolojisi yüzünden bu hâle geldi

Hipnotizmalı petro-dolarlar gökten yağıyordu

Lee Van Cleef gibi bıyık bırakacağım

Yeni bir kimlik alacağım, örneğin Gregor Samsa’nın kimliğini

Omuzlarımdan kanat çıkacak

Örümceklerle oynayacağım

İnsan dediğimiz şey,

Shakespeare’nin bir mısrasını biraz düzeltirsem,

¹ Žarko Paić’in (Jarko Paić) *Kimlik Siyaseti: Kültür Yeni Bir İdeoloji Gibi (Politika identiteta: Kultura kao nova ideologija)* adlı eserinde anlattığına göre, neo-emperyalizme dayanan küresel düzenin temel teorilerinde kültür bireysel ve toplumsal varoluşta önemli bir yere sahip olmayan bir unsur olarak nitelendirilmektedir. Žarko Pajić’in alaycı sözleri kullanarak ifade ettiği gibi “kültür, gerçek ortamı, eşitsizliği, özgürlüksüzlüğü örten bir alan olarak nitelendirilmektedir. Böylelikle kültür sosyal hayata temelinden kopmuş olan bir unsur olarak geri dönmektedir“(Paić, 2005, 96-97).

Hepsi boş olur

Başka bir ismin altında ise de (Šehić, 2006, 32)

Belirtisiz olan ve durmadan “yeni bir öznelik“ oluşturmaya çalışan bu yeni kimlik farklı yaşam tarzlarında ortaya çıkmaktadır. Ama bu her zaman, dediğimiz gibi, hayalî bir özgürlük; Terry Eagleton’un *Postmodernizmin Yanulsamaları (Iluzije postmodernizma)* adlı eserinde ele aldığı özgürlüktür. “Bu öznelik belirtisiz bir unsur olarak nitelendirildiği için özgürlüğün özelliklerini taşımaktadır. Böylelikle özgürlük sorunu çözülmüştür, ama aynı zamanda bu çözüm belirtili ve özgür özneliğin yok edilmesine sebep olmuştur“ (Eagleton, 1997, 60). Bu önemli sorunun “çözümü“ ortaya koyulduktan sonra, kültürel farklılıkları, ‘Başkasını’, hoşgörüyü, eş cinselliği ve farklı kimlikleri sadece postmodernizmin teorilerinin ve kültürel araştırmaların parçaları olarak değil; Batı’nın bugünkü özelliklerinin ve sembollerinin parçaları olarak da nitelendirmemiz ve kabul etmemiz için herhangi bir engel kalmamıştır. Boşnak edebiyatı da bu anlayışlara yer vermeye başlamaktadır. Ajla Terzić’in (Ayla Terziç) kadın eş cinselliğini ele alan *Basit Bir Hikâye Olabilirdi (Mogla je biti prosta priča)* adlı romanı bunu göstermektedir. Ajla Terzić *Basit Bir Hikâye Olabilirdi* romanında kadın kahramanın sosyal hayattaki yerini tespit etmeye çalışmaktadır. Cinsiyet ideolojisini tam anlamıyla tanımayan kadın kahraman, alaycı sözlerle eleştirdiği geleneksel yaklaşımlara, anlayışlara ve görüşlere sahip olmaktadır. Kadın kahramanın davranışları, “sadece Roza adındaki arkadaşına ilgi gösteren“ kimiksiz bir kızın² bilgisizliğinin ve kararsızlığının göstergesidir. Üstelik kadın kahraman, hemcinsine karşı cinsel duygular beslediğinin farkına varacak kadar Roza’ya ilgi göstermemektedir. Bunun en iyi göstergesi kararlı arkadaşı Roza’dır. “Romantik aşk ilişkisine başladığı Roza. Kim olduğunu, kimden hoşlandığını ve ne ile uğraşmak istediğini çok iyi bilen Roza. Fakat, hayatta kalabilmek ve geçinebilmek için neler yapmak zorunda kalacağını çok iyi bilen ve farklı giyim tarzıyla ön plana çıkan Roza’dır“ (Duhaček, 2011).

Postmodernizmin siyasetinin, ekonomisinin ve kültürünün özelliklerini taşıyan ve sosyal hayatı yavaş yavaş ele geçiren törensel performanslar, gerçek kimliğin kaybolmasına ve yok olmasına yol açmaktadır. Küreselleşmeyi aydınlatmaya çalışan kuramcılardan biri olan Roland Robertson,

² Abdurezak Hivzi Bjelevac’ın (Abdurezak Hivzi Byelovats) *Melika* adlı romanı (1927), Boşnak edebiyatının kadın eş cinselliğini ele alan ilk romanı olarak kabul edilmektedir. *Melika* romanının, hemcinsine karşı cinsel duygular besleyen kadın kahramanının bilgisizliğini ve kararsızlığını tarihsel ve kültürel açıdan anlamak ve anlatmak çok kolaydır. Yazarın erkek merkezli dünya görüşünün etkisiyle kadının hemcinsine karşı cinsel duygular beslemesi, erkeklerle ilişkide yaşanan kötü tecrübelerin yarattığı “intikamcı davranış“ olarak nitelendirilmektedir. Bunun yanında patriyarkal ideolijide kadının hemcinsine karşı cinsel duygular beslemesi, kadınların birbirlerine her zaman yardım etmeye hazır olduklarını kanıtlayan kadın dayanışmasının göstergesi olarak nitelendirilmektedir. Romanda anlatılan “belirgin“ olaylar bunu göstermektedir. “Melika geceyi Hanım Sultan’ın yatağında geçirdi. Hanım Sultan, Melika’nın başını kucığına koyarak onu öpüyordu ve başını okşuyordu. Melika’nın hayal kırıklığının sebebini tahmin edebiliyordu, ama sorular sorarak onu yormak istemedi. Rüyada üzgün ağlayışları ve sessiz hıçkırıkları duyuyordu. Nesima ise elini sıkça tutarak ve yanaklarından öperek onu teselli ediyordu“ (Bjelevac, 1979, 347).

hızlı yayılan korporatif kapitalizmin kurallarının ve *evrenselliğin karikatürü* (Pascal Bruckner) olarak nitelendirilen hedonik ve tüketici yaşam tarzının ortaya çıkmaya başladığı yerel alanların ve değerlerin küresel değişimi anlamını taşıyan küyerelleşme kavramını oluşturmuştur (Paić, 2005, 62). Ahmed Burić'in (Ahmed Buriç) *Akvaryumda Kutsal Pazar Günü (Sveta nedjelja u akvarijumu)* adlı şiirinde bu değişim süreci ilginç, canlı ve renkli bir şekilde anlatılmaktadır. Bu şiirde, hızlı yayılan sanayi sonrası toplumun etkisiyle *doğa ve kültür* arasında oluşturulan yeni ilişkinin canlı bir şekilde anlatılabilmesi için akvaryum mateforu mekân olarak kullanılmıştır. Küreselleşme sürecinde herhangi bir şeyi değiştiremeyeceğimiz belli ise şiir küreselleşmeye karşı bir direnişi ve olumlu öz algıyı oluşturacak kişisel kimliğin oluşturulmasının modeli olarak kalacaktır. Bu model, modern dünyada ütöpik olarak nitelendirilen kimliğin oluşturulmasının temeli değil; postmodernizmin ve kapitalizmin kapsamında kendi özelliklerini yansıtan kimliğin oluşturulmasının temelidir.

*...Şehrin en güzel binası olan büyük ve beyaz kilisenin yanında
Yeni Şirket Tanrısı'nın heykeli bulunuyor.*

...

*...Hepimiz akvaryum balıklarına dönüşmüş olduk,
Dünyadaki her şey ise Çin'de üretiliyor.
Teksas'ın bir köşesinde akvaryumlarla birlikte üretilen demokrasiden başka
Teksas bayrağı
Alışveriş merkezinin üstünde dalgalanıyor
Parasız kaldığın ve bu eşyalara ihtiyacın olmadığı halde
Eşyaların satılması için
Harika ikna sanatının nereden geldiğini hatırlatıyor (Burić, 2013, 19-21)*

Muhamed Dželilović (Muhamed Celilović) aynı yaklaşımlara, anlayışlara ve görüşlere dayanarak (post)modern insanın göçebeliğini ele almaktadır. Yalnızlık, eksiklik ve evsizlik duygularının yayılışı bu göçebeliğin oluşturulmasının sebebidir. “21. yüzyılın başlarında kimlik tespiti kapsamındaki araştırmaların detaylı ve kapsamlı bir şekilde yürütülmesi tesadüf değil. Modern dünyanın süreçleri insanı modern bir göçebeye dönüştürmektedir. Bu süreçler insanı geleneksel alanlardan çıkararak ondan modern dünyanın vatandaşı olmasını istemektedir. Bu yüzden bu süreçler uyumsuzluğun ve huzursuzluğun kaynağına dönüşmektedir. Kimlik tespiti üzerine düşünceler ise her türlü eksikliğe dönüşmektedir“ (Dželilović, 2019). Buna rağmen birey değerleri derecelendirebilmektedir. Küresel düzenin bireysel eylemleri engellemesine rağmen “birey herhangi bir kontekste yönelik kendi anlayışı ve görüşünü oluşturabilmektedir. Bir kişiye özgü bireysel görüşler ve anlayışlar somut

eylemler değil; bireyin toplumsal düzenden kurtulmasına, kendini ve bulunduğu çevreyi en iyi şekilde anlamasına sebep olan bireysel kabiliyettir“ (Balorda, 2009, 20). Bireyin toplumsal düzene yönelik anlayışları, görüşleri ve eleştirileri, içinde bulunduğu toplum, çevre ve kültürden etkilenmektedir. Bireysel anlayışlar ve direnişler, insanın içinde bulunduğu toplumun kültürel kimliğinin oluşturulup oluşturulmadığına bağlı olarak değişmektedir. Bu yüzden küreselleşme sürecinin engellenemeyeceği iddialarını yalanlayan görüşler ortaya çıkmaktadır. Bernar Formozo'nun iddia ettiğine göre “etnik kimliğe bağlılık günümüzde de önemini korumaktadır. Daha doğrusu, etnik kimliğe bağlılık günden güne önemini artırmaktadır. Küreselleşmenin etkisiyle meydana gelebilecek tehlikelerden endişe ve kimliğin yok olmasından korku o kadar büyük ki Rousseaucu ve özcülüğün güçlendirdiği etnik kimliği korumaktadır“ (Formozo, 2009, 303). David Hooson da “milliyetçiliğin hızlı ve dizginsiz yayılışının 20. yüzyılın ikinci yarısında yarattığı sorunları“ ele almaktadır. David Hooson'un iddia ettiğine göre “20. yüzyılın sonlarında, yüksek teknolojiye dayanan ve homojenize görünen dünyada, insanların kendi etnik kimliğini ön plana çıkarmak ve başkalarına kendi etnik kimliğini kapsamlı bir şekilde tanıtmak için elinden geleni yapmalarının büyük bir güç olduğunun farkına varılması“ (Hooson, 1994, 39).

Günden güne yayılan içe kapanıklık, evrensel “reality-show“e ve neo-emperyal küreselleşmenin egemenliğine karşı “direnişlerden“ biridir. İçe kapanıklık sürecinde özel hayat ve özel hayatın mikro-narratifi koruma altına alınmaktadır. Bu eylemler postmodernizmin evrensel meta-narratifine karşı bir direniş olarak ortaya çıkmaktadır.³ Bu konuyu ele alan “küçük bir hikâye“ Ervin Jahić'in (Ervin Jahić) *11 Eylül* şiirinde anlatılmaktadır.

Televizyonda canlı yayın sunuluyordu

Bunu bilmiyorduk, ürpertici soğuktan haberimiz yoktu

İkimiz, küçük bir kayanın içerisine sığınan iki yılan gibiydik

Dünya, zaman ve insanlardan ayrılmış olduk

Bilmiyorduk ki hem çocuklarımızın geleceği hem de bizim geleceğimiz

Bundan sonra evrensel soğuğa dayanan reality-showe göre oluşturulacak

³ Bu eylemler mantığa aykırı görünen bir düzene eğilimin sonucudur. “Kitle iletişim araçlarının sosyalleştirme sürecine etkisi gün geçtikçe arttığı halde bu iletişimin etkisiyle oluşturulan kimlik eleştirmeye hazır olan vatandaşları yetiştirmek için uygun değildir. Tam tersine, kamusal alanın yok olmasına, bireysel eylemlerin ve hedeflerin ön plana çıkmasına sebep olan eylemlere eğilim ortaya çıkmaktadır“ (Cerutti, 2006, 46).

*Dışarda başka bir dünya vardı
Korkulara, cinayetlere ve yalanlara dayanan bir dünya
Biz ise içeride umutlarımızı besliyorduk
Birbirine bağlıydık, temizdik
Yalnız ve serbesttik (Jahić, 2007, 99).*

Diğer yandan sadece Müslümanların yaşadığı bölgelerde değil; dünyanın her köşesinde rastlanabilen kökten dinciliğin dirilişi, iyicil ve yapay çözümlere karşılık olarak meydana gelmektedir. Kökten dinciliğin dirilişinin küresel bir eyleme dönüştüğü görülmektedir. “Modern toplumlarda kişisel ve toplumsal kimliklerin belirsiz olması, modernleşme sürecinin temellerini yıkan değerlerin birileri tarafından kabul edilmesine sebeptir“ (D’Andrea, 2006, 102-103). Kökten dinciliğin dirilişi, geleneksel değerlere bir direniş olarak değil; yepyeni bir kimlik olarak meydana gelmektedir. “Bu yepyeni kimlik, küresel ve egemen düzenin alternatifini oluşturmak için meydana gelmektedir. Geleneksel kaynaklar araştırılıp kullanılarak, kutsal değerler politikleştirilerek, siyaset dincileştirilerek, din kuralları toplumsal değerlere dönüştürülerek böyle bir kimlik oluşturulabilmektedir.“ (Castells, 2002, 30). Böyle bir kimliğe sahip olan toplumlarda ve birliklerde yepyeni bir düzen de uygulanmaktadır. Bu düzenin oluşturulmasında hem fiziksel hem de sanal ağ iletişimi kurulmaktadır. Ağ iletişiminin etkisi, bir etkinliğin ya da bir eylemin gerçekleştirilmesi için kurulan ve sadece yeni bilgileri kapsayan iletişimin etkisinden daha büyüktür. “Ağ İletişimi gerçek kültür kodlarının üreticisi ve dağıtıcısıdır. Ağ İletişimi birçok değiş tokuş sürecinde meydana gelerek gerçek kültür kodlarının yapısını etkilemektedir (Castells, 2002, 368).

Kimlik karmaşası ve Müslümanlara yönelik şiddet uygulamalarının yarattığı isyan duyguları, bazı insanların Vahabilik, Selefelik gibi radikal İslami mezheplere katılmasına sebeplerdir.⁴ Diğer yandan maddi istekler bazı insanları radikal İslami mezheplere yönlendirmektedir. Hadžem Hajdarević’in (Hacem Haydareviç) *Bu Yıllarda Sen Nerelerdesin (Gdje si ti ovih godina)* adlı romanında bu konular ele alınmaktadır. Bu romanda, bir taşra kasabasından Saraybosna’ya gelen bir üniversite öğrencisinin hayat hikâyesi ele alınmaktadır. Bir taşra kasabasından Saraybosna’ya gelen öğrenci savaş sırasında Arap hayır kurumlarından birinde çalışmaya başlamış ve radikal İslami mezhebe

⁴ “Arap-İslam aklının bazı Boşnaklar tarafından kabul edilmesinin iki temel sebebi vardır. Birincisi Boşnakların kendi milli kimliğini oluşturmasını engelleyen toplumsal kimlik karmaşasıdır. İkincisi ise Sırpların Boşnaklara yönelik şiddet uygulamalarının yarattığı isyan duygularıdır. ...Bunun yanında, temel din kurallarına dayandığı iddia edilen ‘güçlü’ ve ‘orijinal’ Arap-İslam aklının, temel din kurallarına aykırı olduğu iddia edilen ‘güçsüz’ ve ‘korsan’ Boşnak-İslam aklından daha iyi olduğu düşüncesi, birilerinin güçsüz geleneksel kimliği bırakmasına, güçlü ve orijinal görünen yabancı kimliği kabul etmesine sebeptir“ (Balorda, 2009, 170).

katılmıştır. Eşi şehit olan bir kadınla savaştan sonra evlenmiştir. “Eşiyle sevişirken çok sessiz olurdu. Bütün dünyadan ve kendi vicdanından saklanıyorlarmış gibi yorganın altında utanarak sevişirlerdi“. Fakat, erkek kahraman arkadaşlarıyla sohbet ederken farklı davranırdı.

...kadınlardan ve cinsel ilişkilerden durmadan bahsederlerdi. Eşi şehit olan ve güvenli bir eve nikâhlı eş olarak alınıp sığınacak kadınlardan... Eşi şehit olan ve nikâha, daha doğrusu bir eve girmeye uygun olmayan kadınlardan... Erkek aletinin bir an önce sertleşmesi için yenmesi ve içilmesi gerekenlerden bahsederlerdi... Cinsel gücü artıran gıda malzemelerini birbirlerine verirlerdi... Bu gıda malzemelerini Doğu'dan sipariş ederlerdi... Din kurallarından da bahsederlerdi... Fakat, sadece Vahabi olmayanlarla, daha doğrusu Vahabiliğe yönlendirmek istedikleri kişilerle konuşurken din kurallarından durmadan bahsederlerdi... Fakat, kendi aralarında bu konulardan bahsetmezlerdi... (Hajdarević, 2015, 372)

Mutatis mutandis olan “Türk hayat senaryosu“ dikkate alınmazsa yukarıda verilen örnekler ve sorulan sorular önemli ölçüde eksik kalacaktır. Bu hayat senaryosu, çokkültürlülükte kültürel ve dini farklılıkların birleştirilemediğini, tarihi olayların bir etnik gruba etkilerinin tam olarak silinemediğini göstermektedir. Boşnakların / Bosna Hersekliilerin sayısız sıkıntılarının kıyaslanamazlığı, daha doğrusu diğerlerinin başına (başımıza!) gelen sıkıntılarının kıyaslanamazlığı, bu hayat senaryosunun örneklerinden biridir. Kültürel unsurların temel benzerliklerinin eksikliği, bir kültürün ikinci plana atılmasının sebebidir. Fakat, bir kültürü ikinci plana atan bu yaklaşım uygunsuz ve kullanışsız bir yaklaşımdır. “‘Güçsüz’ ve ‘önemsiz’ olarak nitelendirilen kültür ‘güçlü’ ve ‘önemli’ olan kültüre hiç benzemediği için medeniyetin تنها bir köşesine atılmaktadır. Bu yüzden bu kültürün tanıtılmasının hiç faydası yoktur“ (Petković, 2010, 88). Realpolitik kapsamında ve realpolitiğin taklitçiliğinin kapsamında, bu sorunların çözümünü sunabileceğine inanılan “kimliğinin oluşturulmasını bekleyen Avrupalılar“ arıksayıışı (fr. litote) ortaya çıkmaktadır (bkz. (Neimarlija, 2012, 23-30)). Ama Avrupa'nın çokkültürlülüğünde yaşanan olaylar yukarıda açıklanan hayat senaryosunun en iyi örnekleridir. Mültecilerin gettolaşması (Almanya'da yaşayan Türklerin gettolaşması; Fransa'nın taşra kasabalarında yaşayan Arapların gettolaşması) bunun en iyi örneğidir. Diğer yandan, geçen yüzyılın sonlarında Güney Slav etnik grupları, kendi etnik gücünü ön plana çıkararak toplumsal Avrupa kimliğinin oluşturulmasını farklı bir şekilde etkilemeye başlamıştır. “Eski Yugoslavya sınırları içindeki savaş alanlarında (killing fields) Batı Avrupa tarafından gösterilen kararsızlık ve güçsüzlük, Avrupa Birliğinin güvenilirliğini en büyük ekonomik krizler kadar olumsuz etkilemiştir. Böyle zor

ve önemli durumlarda kararlılığını ve gücünü gösteremeyen siyasi tüzellik, vatandaşlarının güvenini kazanamamaktadır“ (Cerutti, 2006, 63-64).

Günümüzde (teorik) bir iyimserliğin ortaya çıktığı iddia edilmektedir. Fakat, bugünkü dünyada bu iyimserliğe rastlanmak çok zordur. Bu iyimserliğe göre “küçük ve fakir bir ülke kendi kimliğini en iyi şekilde oluşturduğu ve gücünü kaliteli bir şekilde kullandığı takdirde tüm sorunlarından ve küresel baskılardan kurtulabilmektedir“ (Skoko, 2011, 66).⁵ Fakat, “etnik grupların ortak değerlere ve geleceğin ortak vizyonuna ortak görüşleri; milli strateji; ortak devlet kurumlarının oluşu ve gelişimi“ (Skoko, 2011, 70), küreselleşme sürecine ve küresel baskılara karşı bir direniş yöntemi olarak damgalanırsa Bosna Hersek ve Boşnaklar bu yöntemi uygulamaz. Boşnaklar milli kimliğinin korunmasına ve geliştirilmesine önem vermedikleri için yakın zamanda bu yöntemi uygulamayacaklardır.⁶ Bugün Boşnak kimliği projektiv değil; evrimseldir. Bundan sonra da Boşnak kimliğinin evrimsel olacağı bellidir. Santrifüj ve santripetal kuvvetler, evrimsel Boşnak kimliğinin yol haritasını çizecektir. Bir yandan “vatandaşların kimliğini belirleyen temel birleşme noktasının ulusal kimlikler ve ulusal devletler tarafından uzun zaman oluşturulmaya devam edeceği bellidir. Diğer yandan ulusal kimliklerin birbirlerine bağlılığı, hem dünyanın hem de dünya vatandaşlarının kimliğinin varlığının en önemli özelliklerinden biridir“ (Cerutti, 2006, 58). Dünyada olup bitenler bu iki farklı birleşme noktasından etkilenmektedir. Manuel Castells’in iddia ettiğine göre, bu iki farklı taraf arasında herhangi bir uzlaşma sağlanamayacaktır. Bu iki farklı tarafı birleştirebilecek herhangi bir uzlaşma sağlanamayacaktır. Kendi milli kimliğinin oluşturulmasına ihtiyaç duymayan “dünya vatandaşları“ bu iki farklı noktanın bir grubunu oluşturmaktadırlar. “Dünya vatandaşları temel içgüdülere sahip olan ve güçlü olmak isteyen bencil ve kurnaz insanlar olarak nitelendirilmektedirler. Bunun yanında,

⁵ Bu konunun kapsamında Dayton Anlaşmasına göre oluşturulan düzen de ele alınmalı. Bu düzen aktüel Komüniteryanizm anlayışlarına benzemektedir. Bu anlayışlar kapsamında bireyler kendi haklarını korumak ve savunmak için devlet kurumlarına taleplerini iletmektedirler. Fakat, sadece kendi grubunun (etnik grup, cinsiyet grubu olabilir) başarı uğruna yükümlülükleri üstlenmektedirler. Halk arasında bu durum en iyi şekilde anlatılmaktadır: “Kendi etnik grubunun ayrılmaz bir parçasısın. Kendi etnik grubunun dışında pek az yükümlülüğün var. Ya da hiçbir yükümlülüğün yok.”

⁶ *Boşnakça Yazım Kılavuzu, Boşnakça Dil Bilgisi, Boşnak Tarihi, Boşnak Edebiyatının Seçkin Yüz Kitabı* gibi önemli bilimsel çalışmaların devlet kurumları tarafından değil; ulusal kültür dernekleri tarafından gerçekleştirildiği vurgulanmalı. Böyle bir durum, Nela Rubić’in (Nela Rubić) araştırdığı döneme benzemektedir. “Ulusal ideolojinin paradigmalarına uyan ‘kültürel’ kimliğin korunması için farklı kültür-sanat ve eğitim dernekleri kurulmuştur. 19. yüzyılın sonlarında, Bosna Hersek’in Avrupalaştığı dönemde uygulanan bu kültür modeli, 20. yüzyılın sonlarında Bosna Hersek’te tam anlamıyla tekrar uygulanmaya başlanmıştır“ (Rubić, 2003, 72-73). Bosna Hersek’in kültürel ve kimlik sorunlarına yönelik karamsar görüşleri içeren bu bilimsel çalışmanın yanında anlamsız ve faydasız görüşleri ve teorileri içeren metinler de önümüze sunulmuştur. Fahrudin Novalić’in (Fahrudin Novalić) *Boşnakların Avrupa Kimliğinin Anlamı (Smisao europskog identiteta Bošnjaka)* adlı makalesi bu metinlerden biridir. Bu makalede “projektiv Boşnak kimliği“nin oluşturulması gerektiği düşüncesi ön plana çıkarılmaktadır. Bunun yanında “yaratılışın kalıcı gücü; iletişimin öznelarasılığı; Bosna Hersek’te yaşayan Boşnaklar ile yurt dışında yaşayan Boşnaklar arasındaki birlik ve beraberlik; eleştirel düşünce; evrensel, kozmopolit ve uluslararası değerlerin oluşu ve gelişimi; bilimsel yöntemlerin kullanışı; gerçek demokrasi; çokkültürlülük; insanlık; sosyal adalet; insan hakları; hukukun üstünlüğü; bilimsel, sanatsal ve kültürel çalışmaların gelişimi; sorumluluk; kendini kontrol etme gücü; bütünsel ve ekolojik kültür; bütün bunlar Boşnakların Avrupa kimliğinin ve parlak geleceğinin oluşturulmasının temelleri olarak nitelendirilmektedir“ (Novalić, 2012, 42). Bu konular bilimsel yöntemlere aykırı olan bir şekilde ele alınmaktadır.

uluslararası anlaşmalar kapsamında kabul edilen yasal ve siyasal sınırları ve düzenleri yıkacağı tehdidinde bulunan barbarlık ve göçebelik yaşam tarzının özelliklerine sahip olan insanlar olarak nitelendirilmektedirler. Milli kimliğine sığınarak küresel baskılara direnen, küreselleşme sürecinin ve radikal bireyselliğin etkisi altına girmek istemeyen insanlar ise yukarıda anlatılan iki farklı noktanın diğer grubunu oluşturmaktadırlar. Tanrı, millet, aile gibi geleneksel değerler ön plana çıkarılarak, bu özelliklere sahip olan kimlikler oluşturulmaktadır. Etnik özelliklerini koruyan ve ön plana çıkararak bu insanlar, milli kimliğini koruyacak kendi bölgelerinin sınırlarını korumaktadırlar“ (Castells, 2002, 362).

Çalışmamızda anlatılanlar, kültürel Boşnak kimliğinin dengesiz, tehdit altında ve özcü dayanaklardan uzak olduğu halde kırılğan olmadığını, yok olmadığını, yok olmayacağını, var olduğunu ve var olacağını göstermektedir. Kimlik sorusu, bir kimliğin var olup olmayacağı sorusu değildir. Kimlik sorusu, bir kimliğin özelliklerinin neler olduğu sorusudur. Kimlik *res nata* değil; *res facti*! Bir kimliğin varoluşu, kimliğin metafizik düzen kapsamında oluşturulmasında ısrar edenler tarafından bir soru olarak nitelendirilmektedir. Daha doğrusu, bir kimliğin varoluşu, kimliğin temel değerlere yönelik *ortak bir anlayış*⁷ kapsamında oluşturulmasında ısrar edenler tarafından dramatik bir sorun olarak nitelendirilmektedir. “Özgün“, “büyük“ ve “güçlü“ olan kimlikler bu ortak anlayışa yakındır. “Özgünsüz“, “küçük“ ve “güçsüz“ olan kimlikler bu ortak anlayışa uzaktır. Bu anlayış kapsamında önemli bir şey ihmal edilmektedir. Gerçek hayatın zorluklarıyla karşı karşıya geldiğimizde temel değerler arkamızda kalan başlangıç noktasına dönüşmektedir. Milli kimliği oluşturan temel değerlerin özellikleri, tarihi ve ideolojik şartlara göre değişebilmektedir. Amin Maalouf’un iddia ettiğine göre, Boşnak kimliğini oluşturan temel değerlerin özellikleri değiştiği halde insanların bu değerlere yönelik olumlu görüşü ve anlayışı değişmemektedir. Maalouf’un Bosna Hersek ve Boşnaklar hakkında yaptığı araştırma detaylı bir şekilde gerçekleştirilmemiştir.⁸

⁷ Bu anlayışın oluşumu ve gelişimi, *Hırvat Kimliği Sempozyumu Bildiri Kitabında* yayımlanan bilimsel makalelerde ele alınmaktadır. *Hırvat Kimliği Sempozyumu* 2009 yılında Zagreb’te gerçekleştirilmiştir. Böyle bir anlayışın temel özelliği, Tonči Matulić’in (Tonçi Matuliç) bildirisinde anlamlı bir şekilde anlatılmaktadır. “İnsana insanlığın temel özelliği olan ‘insan olma’yı unutturan yeni, aldatici ve tatlımsı ideolojiler, kaybolmuş ve unutulmuş olan tarihsel ideolojilerin yerini almıştır“ (Matulić, 2009, 91).

⁸ Maalouf’un kitabı bilimsel bir araştırma değildir. Bu yüzden Lübnanlı-Fransız yazarın Boşnak kimliğin özelliklerini yakından tanıyamaması çok normaldir. Kimlik taklitçiliği Boşnak kimliğin özelliklerinden biridir. “İnsanlar, ideolojisi, gerçek kimliği ve düşünceleri bilinmediği takdirde Bosna’da daha iyi ve daha kolay yaşayabileceklerini fark etmişlerdir. Bu yüzden insanların komünizm döneminde kendi ideolojisini ve düşüncelerini saklamaları çok normaldir“ (Filipović, 2004, 415). Boşnak kimliğine yönelik anlayışın oluşumu ele alındığında Boşnakların temel özelliklerinden birinin yabancılar tarafından farkına varılamaması dikkate alınmalı. Bosnalı siyasi insanın iktidara yönelik davranışlarının yabancılar tarafından farkına varılamamıştır. Zvonimir Radeljković (Zvonimir Radelkoviç) siyasi saygısızlık olarak nitelendirilebilen bu davranışları ele almaktadır. “Buranın siyasi insanı herhangi bir iktidarı yabancı ve düşmanca bir iktidar olarak kabul etmektedir. Kimliğin etnik gruplara parçalanmasına sebep olan Balkanlaşmanın etkisinde bulunan bu insan herhangi bir iktidarı kendi iktidarı olarak kabul edememektedir. Fakat, bütün bunlar *Homo Balkanicus*’un iktidara karşı eylem düzenlemesine sebep değil. Bu insan, anarşist ideal uğruna eylem düzenlemeye hazır değildir. Durumu yakından tanımayan bazı yazarlar, eserlerinde Balkan insanının anarşist ideal uğruna eylem yapmaya hazır olduğunu

Milli kimliğin monokromatik durumunun kısalığı temeline dayanan bir ölçünün en detaylı araştırma olduğu vurgulanmalı.

Saraybosna'yı terk etmeyelim. Orada biraz daha kalalım. Bir hayal anketi yapalım. Elli yaşlarında olan ve sokakta yürüyen bir adamı göz önüne getirelim.

1980'li yıllarda bu adam gururlu derdi ki: Ben Yugoslavyalıyım! Bunu gururlu, ama duygusuz bir şekilde söylerdi. Soru sormaya devam etseydiniz Bosna Hersek Cumhuriyetinde yaşadığını ve Müslüman bir aileden geldiğini belirtirdi.

On iki yıl sonra, savaş sırasında, bu adamla karşılaşır ona aynı soruyu sorsaydınız gururlu derdi ki: Ben Müslümanım! Boşnak olduğunu da sözlerine eklerdi. Ona eskiden Yugoslavyalı olduğunu söylediğini hatırlatsaydınız sevinmezdi.

Bugün bu adamla sokakta karşılaşır ona aynı soruyu sorsaydınız önce Boşnak olduğunu söylerdi, sonra Müslüman olduğunu da sözlerine eklerdi. Camiye gitmekte olduğunu vurgulardı. Ülkesinin Avrupa'nın bir parçası olduğunu da sözlerine eklerdi. Sonunda ülkesinin bir gün Avrupa Birliğine girmesini umduğunu söylerdi.

...Yukarıda anlatılan tüm detaylar bu adamın kimliğinin parçalarıdır. Bu adam Müslüman bir ailede doğmuştu. Konuştuğu dil, eskiden ortak bir ülkenin sınırları içinde beraber yaşayan ve sonra ayrılan Güney Slavların dilidir. Önce Osmanlıların, sonra Avusturyalıların ele geçirdiği bir ülkede yaşıyor. Avrupa'nın dramatik tarihi olaylarının yaşandığı bir ülkede yaşıyor. Bu adamın kimliği ülkesini ele geçiren her yeni iktidardan etkileniyor. Geçmiş dönemler yeni iktidar tarafından karalandığı için bu adam hayatı boyunca farklı masallar ile karşı karşıya geliyor. Böylelikle proleter olduğu düşüncesini kabul etmişti. Yugoslavyalı olduğu düşüncesini kabul etmişti. Sonra Müslüman olduğu düşüncesini kabul etmişti. Savaşın zor günlerinde, Trieste şehrinde yaşayanlara değil; Kabil şehrinde yaşayanlara yakın olduğu düşüncesini ona kabul ettirmişlerdi. (Maalouf, 2003, 13-14)

yanlışlıkla anlatılmaktadır. Balkan insanı iktidarı direnmemiz gereken bir güç olarak değil; kandırmamız gereken bir güç olarak kabul etmektedir. Genetik olarak iktidardan nefret eden Balkan insanı, iktidarda bulunmak ve toplumu yönetmek için ideal bir insan olduğunu düşünmektedir. Ama, bunu açıkça söylemeyecektir. Balkan insanının bu özelliklerini yakından tanımayan bir kişinin Balkanların siyasi ve sosyal durumunu anlaması mümkün değildir. Balkan insanı, iktidarda bulunanların ve toplumu yönetenlerin primitif, aptal, münasebetsiz ve beceriksiz oldukları düşüncesindedir. Oturduğu mahallede çalışan polis memurundan başbakana ya da cumhurbaşkanına kadar tüm yöneticilerin primitif, aptal, münasebetsiz ve beceriksiz oldukları düşüncesindedir. Fakat, Balkan insanı iktidar koltuğuna oturduğunda ve toplumu yönetmeye başladığında durum tamamen değişmektedir. Dünyanın en iyi yöneticisi olduğu düşüncesindedir. Kendisinin en iyi yönetici olduğunu söyleyen astlarının sözlerine inanmaktadır. Ama, iktidar koltuğuna oturmadan önce düşündüklerine dayanarak bu sözlerin gerçek olmadığını farkına varmalıdır. En iyi yönetici olduğuna inanmış olan Balkan insanı, iktidarın sunduğu avantajları hakettiğini düşünmektedir. Hukuk kurallarına aykırı olan avantajları da hakettiğini düşünmektedir. Bu mantıksız anlayış, iktidar tarafından yürütülen tüm çalışmaları engellemektedir“ (Radeljković, 2001, 67).

Bugün kimliğin temel değerlerini yok etmeyi amaçlayan hareketlere karşı uyarılar önümüze sunulmaktadır. Fakat, geleneksel ve manevi değerlerin devlet kurumları ve kültür dernekleri tarafından korunması, rölativist ve küresel baskılardan kurtarılması gerektiği iddialarının bu uyarılardan farklı olduğu vurgulanmalı. Bunun yanında, radikalizmin popüler oyunlarına karşı direnmek çok önemlidir. Dünyada olup bitenlerin planlandığını anlatan radikal ideolojiye körü körüne inanmak, bir şeyin gerçek, ahlaki ve etik olup olmadığına ilişkin “geleneksel“ soru işaretlerinin ikinci plana atılmasının ve unutulmasının sebebidir. Çalışmamızda anlatmaya çalıştığımız kaleydoskop ve Boşnak kimliğinin farklılıklarını birleştiren ortak değerler, her bireyin (nüfus sayımında olduğu gibi) Boşnak kimliğine sahip olduğunu iddia etmesini sağlamaktadır.⁹ Kimliğe yönelik bu yaklaşım, “birleştirme noktası“ olarak adlandırılan ve farklı özellikleri birleştiren yaklaşımdan (Stuart Hall) farklıdır. Kaleydoskop yaklaşımı, bireyin kendi kimliğini ve yaşam tarzını seçmesini sağlamaktadır. Aynı zamanda, kimliğin ve yaşam tarzının oluşturulmasında tarihsel ve sosyal çevrenin ve çevre-insan arasındaki etkileşimin önemi azaltılmamaktadır. Bu yaklaşım, kimliğin oluşturmasını etkileyen herhangi bir değişimi kabul etmeye hazır olmayanların planlarını engellemektedir. Bunun yanında, bu yaklaşım, kişisel kimliği ve tüm geleneksel değerleri yok etmeyi amaçlayan radikal değişimleri gerçekleştirmeye çalışanların planlarını da engellemektedir. Nasıl olursa olsun, önümüzdeki yıllarda da, milli kimliğe/devlete yönelik geleneksel anlayışlar ile küreselleşme sürecinde oluşturulan transteritoryal kültürel kimlikler arasındaki uyumsuzluğun yarattığı boşlukta önemli olaylar yaşanacaktır. Tarihte ilk kez manevi bir gelişme olarak değil; medeniyetsel (teknolojik) bir gelişme olarak nitelendirilen *World Culture* ideolojisinin kabulüne ya da reddedişi sonucunda oluşturulan alanda yaşanacaktır.

Edebiyat, anlam tartışmalarının yapıldığı bir alan olarak nitelendirilmektedir. Edebiyat tarihin simgesidir. Ama aynı zamanda edebiyat tarihe karşı bir direniştir. Geçmişte olduğu gibi gelecekte de edebiyat Boşnak / Bosna Hersekli kimlik kaleydoskopunun renkleri ve çizgilerini çizecektir. İnsanlığın geliştirilmesi için en verimli ve en yaratıcı insan etkinliği olarak nitelendirilen *Kültüre* yönelik temel anlayış yeniden oluşturulduğu takdirde edebiyat da önemini koruyacaktır. Nasıl olursa olsun, biz eminiz ki Boşnak edebiyatının dalgalı denizinde seçkin gemiler hız kesmeden yol almaya devam edecektir.

⁹ Etnik kimliğe yönelik bu çoğulcu yaklaşım, Polonyalı Henri Tajfel ve İngiliz Richard Jenkins tarafından geliştirilen, kimlikleşme ve kategorileştirme olarak adlandırılan yaklaşımlar ile eşleşmektedir. Jasna Balorda (Yasna Balorda) bu yaklaşımları buradaki bilim insanlarına tanıtmıştır. Tajfel ve Jenkins’in iddia ettiklerine göre, grup olgusunun oluşması için gerekli bilişsel eylem sosyal sınıflandırma eylemidir. İnsanlar diğer insanları kendilerine benzer ya da farklı olarak gruplara ayırmaktadır. Aynı özelliği taşıyan diğer inanlarla birlikte iç grup oluşturulurken (kimlikleşme), farklı özellik taşıyan insanların oluşturduğu grup dış grup olur (kategorileştirme). Sosyal sınıflandırma eylemi ile iç ve dış grup (“biz“ ve “onlar“) arasındaki ayırım artmaktadır. Bir başka deyişle, “onlar“ olmadan etnik grubun oluşturulması mümkün değildir (bkz. (Balorda, 2009, 49-56)).

Kaynaklar

- Balorda, J. (2009). *Preživjeti genocid – analiza postratnih etničkih identiteta Bošnjaka*. Sarajevo: Maunagić.
- Bjelevac, A. H. (1979). *Izabrana djela* (Vol. 2). Sarajevo: Svjetlost.
- Burić, A. (2013). *Maternji jezik*. Sarajevo: TKD Šahinpašić.
- Castells, M. (2002). *Moć identiteta*. Zagreb: Golden marketing.
- Cerutti, F. (2006). Identitet i politika. In F. Cerutti (Ed.), *Identitet i politika* (p. 23-66). Zagreb: Politička Kultura.
- D'Andrea, D. (2006). Moderna subjektivnost između različitosti i pripadnosti. In F. Cerutti (Ed.), *Identitet i politika* (p. 85-103). Zagreb: Politička kultura.
- Dželilović, M. (2019). *Književnost kao sporazum svjetova (o književnom djelu Tvrtka Kulenovića)*. Retrieved 30.07.2019, from <http://www.balkan-sehara.com/muhamed%20esej.html>.
- Duhaček, G. (2011). *Prilično prosta priča o lezbijskoj ljubavi*. Retrieved 28.07.2019, from <https://www.tportal.hr/kultura/clanak/prilicno-prosta-prica-o-lezbijskoj-ljubavi-20111108>.
- Eagleton, T. (1997). *Iluzije postmodernizma*. Novi Sad: Svetovi.
- Filipović, M. (2004). *Historija bosanske duhovnosti – epoha modernizacije*. Sarajevo: Svjetlost.
- Formozo, B. (2009). Rasprave o etnicitetu. In K. Halpern & . K. Ruano-Borbalan (Eds.), *Identitet(i) - pojedinac, grupa, društvo* (p. 295-307). Beograd: Clio.
- Hajdarević, H. (2015). *Gdje si ti ovih godina*. Sarajevo: Dobra Knjiga.
- Hooson, D. (1994). *Geography and National Identity*. Oxford: Blackwell.
- Jahić, E. (2007). *Kristali Afganistana*. Zagreb: V. B. Z.
- Maalouf, A. (2003). *Ubilački identiteti*. Beograd: Paideia.
- Matulić, T. (2009). Identitet i hrvatski identitet kao metafizičko-antropološki problem. In Z. Lukić & B. Skoko (Eds.), *Hrvatski identitet* (p. 79-98). Zagreb: Matica Hrvatska.
- Neimarlija, H. (2012). Evropski identitet Bošnjaka / Determinacija, vokacija i korelacija. *Zbornik radova XVII simpozija Europski identitet Bošnjaka – od minulog iskustva do suvremene afirmacije*, 34(35), 23-30. (In Dž. Jogunčić (Ed.), Zagreb: Bošnjačka pismohrana.)
- Novalić, F. (2012). Smisao europskog identiteta Bošnjaka. In *Zbornik radova XVII simpozija Europski identitet Bošnjaka – od minulog iskustva do suvremene afirmacije* (Vol. 34, p. 31-45). Dž. Jogunčić (Ed.), Zagreb: Bošnjačka Pismohrana.
- Paić, Ž. (2005). *Politika identiteta: Kultura kao nova ideologija*. Zagreb: Antibarbarus.
- Petković, N. (2010). *Identitet i granica*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Radeljković, Z. (2001). De- i re-konstrukcija srednje klase na Balkanu – skica. In *Regionalna konferencija Literatura i kultura za mir* (p. 65-70). Sarajevo: P. E. N. centar Bosne i Hercegovine.

Rubić, N. (2003). *U sjeni Srebrenice – dnevnik zarobljena uma*. Sarajevo: Rabic.

Skoko, B. (2011). Hrvatska kao brend ili komercijalizacija nacionalnog identiteta. In Z. Lukić & B. Skoko (Eds.), *Hrvatski identitet* (p. 65-77). Zagreb: Matica Hrvatska.

Šehić, F. (2006). *Transsarajevo*. Zagreb: Duriex.